

Eesti stalinismi haardes

Eesti aastatel 1940–1953. Sovetiseerumise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koostanud Tõnu Tannberg (Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 15 (22). Eesti Ajalooarhiiv, Tartu 2007. 508 lk.

Nõukogude perioodi ajaloo uurimine on seni enamikus keskendunud üksikprobleemide analüüsile, kusjuures suurt osa mängivad kannatud. Nende tunnistajad annavad emotsionaalse kallaku. On ikka vahe, kas küüditamist kirjeldavad küüditatud, pealtnägijad või ajadistantsi tagant uurijad.

Ajaloo uurimises on vajalik tungida sügavamaale, analüüsida tausta ja selle esindajaid, leidmaks piirjooni ja võimalikke seletusi. Käesolev kogumik on üks samm sellel pikal teel paljude kõrvalharudega. Teel, millel pole lõppu, sest selle suunda muudab tihti ajaloo kulg, mõjutavad poliitilised konstrellatsioonid ja värvib poliitiline korrektsus.

Sissejuhatuses märgib Tõnu Tannberg, et esimene Nõukogude aasta ja ajavahemik 1944. aasta sügisest kuni 1953. aastani on Eesti ajaloo oluline periood, mida kokkuvõtlikult iseloomustavad iseseisvusaegse riikluse lammutamine ning Nõukogude võimustruktuuri ülesehitamine, uue ametkonna kujundamine, relvastatud vastupanu mahasurumine, laiaulatuslikud repressioonid, nõukoguliku majandusmudeli juurutamine, ühiskonna vaimuelu nõukogustamine ning Moskva kontrollmehhanismide väljakujundamine ja kehtestamine. Teisisõnu, see oli aeg, mil Eestis kehtestati lõplikult uus režiim ehk loodi ENSV vundament. Ta lisab, et vaatamata nimetatud perioodi olulisusele Eesti ajaloos ei ole selle uurimisega eriti tegeldud. Seda on tehtud liiga Eesti-keskselt ning laiemat konteksti arvestamata. Tagaplaanile on jäänud Eesti tollaste sündmuste seostamine N. Liidus, Ida-Euroopas ja rahvusvahelisel areenil toimunuga. Laiemate seoste arvestamine sõjajärgsete Eesti olude käsitlemisel on äärmiselt vajalik ja möödapääsmatu. Kogumiku üks eesmärke ongi täita vähemalt osaliselt ülaloletud lünki ning aidata kaasa aastail 1940–1953 toimunud sündmuste uurimisele ja lahtimõtestamisele.

Sissejuhatus annab hea ülevaate, milles kogu-

miku koostaja kirjeldab autorite panust ja juhib tähelepanu mitmele lahkarvamisele. Ta tõstab ka esile põhimõtteid, see kergendab retsenseerija tööd, sest teksti on võimalik palju tsiteerida. Üks keskseid mõisteid on “sovetiseerimine”. Seda ja nõukogude mudeli eksporti, selle rakendusvõimalusi ja eripärasid kirjeldab kogumiku avaartikkel Olaf Mertelsmanni sulest. Artikkel annab vajaliku teoreetilise raamistiku analüüsitava perioodile ning aitab kaasa avaldatud artiklites esile tõstetud teemade ja probleemide mõistmisele. Teiseks üldistavaks artiklits on Aigi Rahi-Tamme historiograafiline ülevaade Nõukogude repressioonide uurimisest Eestis, milles võetakse kokku selles vallas tehtud uurimistöid.

Moskva esmane siht oli hävitada Eesti sõjavägi, kelles nähti olulist takistust uue režiimi kehtestamisel. Eesti Vabariigi sõjaväe likvideerimise esimese etapi (1940. aasta juunist septembrini) on vaatluse alla võtnud Ago Pajur. Ta annab üksikasjaliku ülevaate neist ümberkorraldustest ja politiseerimisest, mis valmistasid ette lõplikku likvideerimist, kui Eesti sõjavägi reorganiseeriti Punaarmee 22. (territoriaalseks) laskurkorpuks. Kahjuks pole aga pühendatud tähelepanu Punaarmee osatähtsusele, selle paiknemisele ja tegevusele pärast Eesti taasvõtmist.

Eesti arhiivide ümberkorraldamist 1940. aasta riigipöörde järel käsitleb Priit Pirsko. Ta toob esile, kuidas sovetiseerimine katkestas senise arhiiviteoreetilise arengu ning tõi kaasa väga suure muutuse igapäevastes arhiivitoimingutes. Tollal arhiivinduses läbi viidud ümberkorralduste kõrval on tähelepanu pööratud ka neid sooritanud isikutele. On analüüsitud üleminekuaja arhiivitöötajate tausta ja kohanemisprobleeme. Olulisena tõuseb esile Mihhael Organov, 1940. aastal Eestisse arhiivindust sovetiseerima saadetud julgeolekuohvitser, kes jätkas sama tööd ka sõjajärgsetel aastatel.

Ülejäänud artiklid käsitlevad eelkõige sõjajärgset aega, kusjuures vaatluse all on ka sündmuste laiem taust. Moskva poliitikat N. Liidu äärealade sovetiseerimisel ei saa vaadelda lahus sisearengust, ümberkorraldustest Ida-Euroopas ega tollasest rahvusvahelisest olukorrast. Mõnede uurijate arvates talus Kremli juhtkond kompromissi otsivat poliitikat esialgu nii Ida-Euroopa riikides kui ka Balti vabariikides, kus algul teostati sovetiseerimist pehmes vormis. See tähendas arvestamist rahvusliku eripäraga, loobumist kollektiviseerimisest, põlisrahvusest inimeste püsivalt juhtivatel ametikohtadel, dialoogi intelligentsiga ning hoidumist ulatuslikest repressioonidest.

Niisugust käsitlust pooldab Jelena Zubkova, kes analüüsib Kremli poliitikat endiste Balti ri-

kide nõukogustamisel ajavahemikus 1944–1952. Ta eristab selgelt kahte perioodi, väites, et kuni 1947. aasta kevadeni teostati Balti vabariikide suhtes "ettevaatlikku sovetsiseerimist", millele järgnes hoopis robustsem ning ühtlustav ajajärk kuni Stalini surmani 1953. aasta märtsis. Tema arvates oli N. Liidu sisepoliitiline areng seotud Kremli poliitikaga Ida-Euroopas ehk siis kursi muutus nende riikide suhtes tõi kaasa sisepoliitilise karmistamise ning sovetsiseerimisprotsessi iseloomu muutmise ka Balti riikide suhtes.¹

Ida-Euroopa riikide sovetsiseerimisprotsessi analüüs ning selle võrdlemine sõjajärgses Eestis ja teistes Balti riikides toimunuga ajavahemikul 1944–1949 on teema, mida käsitleb Kaarel Piirimäe.

Moskvas mõisteti hästi, et vastliidetud alade sovetsiseerimine saab olla edukas vaid siis, kui seda aitavad ellu viia põlisrahva keelt kõnelevad võimurid. Põlisrahvusest ametkonnale tuginevat poliitikat oli N. Liidus jõuliselt ellu rakendatud 1920. aastate teisel poolel ja 1930. aastate alul. Samamoodi käitus Moskva sõjajärgsetel aastatel ka Balti liiduvabariikide suhtes, väidab oma artiklis David Feest.² Tema arvates on rajajooneks 1950. aasta märtsipleenum ning sellele eelnenud ja järgnenud puhastused. Sellega pole nõus Tõnu Tannberg, kes juhib tähelepanu faktile, et põlisrahvusest töötajate edutamine tõusis hoopis jõulisemalt esile 1953. aastal pärast Jossif Stalini surma, mil Lavrenti Beria hakkas impeeriumi äärealadel ellu viima "uut rahvuspoliitikat".

Pärast Balti vabariikide taasokupeerimist 1944. aastal oli Kremli jaoks oluline kontrolli kehtestamine nende alade üle. Kontrollimehhanismide süsteemi juurutamist ja ellurakendamist analüüsib Tõnu Tannberg. Esimeseks olid erilised liiduvabariikide bürood, mis pidid kontrollima sovetsiseerimisprotsessi ja juhtkondi. Nende likvideerimine oli seotud 1947. aastal toimunud ülemnõukogude valimistega, mida Moskvas käsitati olulise rajajoonena Nõukogude võimu "seaduspärastamisel" Baltikumis. Teiseks kontrolli hoovaks oli partei keskkomitee 2. sekretäri ametikoht. See koht oli reserveeritud Moskva keskvoimu esindajale, üleliidulise kompartei keskkomitee heakskiidul lähetatud isikule. Oluline osa oli ka nomenklatuuril ehk poliitilise võimu jaoks kõige olulisemate ametikohtade loetelul. Sõjajärgsetel aastatel paika pandud kontrollimehhanismid jäid põhiosas püsima ning toimusid suuresti muutmata kuni 1980. aastate teise pooleni.

Uue režiimi ülesehitamise edukus sõltus olulisel määral ka sellest, kui tõhusalt suudeti tasulitada vastupanuliikumine. Sise- ja julgeolekuorganite struktuurimuutus ja funktsioone käsitlevad Valdur Ohmann ja Pearu Kuusk. Esimese teemaks on ENSV Siseministeeriumi struktuur aastail 1940–1954. Pearu Kuusk kirjutab Banditismivastase Võitluse Osakonna tegevusest metsavendluse mahasurumisel. Neid põhiuurimusi olen varem tutvustanud (Tuna 2007, nr. 4, lk. 123–127).

Vaimuelu tasulitamisest vaatleb Tiiu Kreegi-puu, kes on ka tuntud käesoleva ajakirja lugejatele (Tuna 2007, nr. 3, lk. 46–69). Ta annab korraliku ülevaate selle arengust, kirjeldades ka Lääne ajalookirjutuse erinevaid lähtekohti. Kõneleb stalinismiaja lõpu piiritlemisest, mis on üsna keeruline. Kuna tema eesmärk on anda ülevaade kultuurielu parteilisest juhtimisest, kasutab ta parteiinstitutsioonide-kesket lähenemist. Juhib aga tähelepanu allikate eripärale, eriti tugevale ideoloogilisele kajastusele. Et leida arvukate sovetsismide ja stampväljendite tagant dokumentide sisu, peab allikaid lugedes teadma Nõukogude aja keelelist tausta. Sõnade ja tegude vahekord oli pealegi eri aegadel erinev. Autor annab ülevaate ideoloogilise surve rakendamisest Eesti NSV-s, selle eripäradest ja kultuurielu parteilisest juhtimisest. Nende organite hulka kuulub ka 1944–1947 aastal tegutsenud eriorgan, ÜK(b)P KK Eesti büroo (lk. 376), mille tegevust kirjeldab põhjalikumalt Tõnu Tannberg (lk. 231). Kultuurielu juhti ka valitsusasutuste ja loomeliitude kaudu. Ta järeldab, et intelligentsi "ümberkasvatamine" osutus aeganõudvaks, sageli vaid väliselt eesmärgipäraselt teostunud protsessiks, kultuurivaldkondade nõukogustamine aga pikaajaliseks ning tulemuste poolest raskesti kontrollitavaks ülesandeks.

Uue võimu jaoks oli väga tähtis "õige" ajalookäsitluse väljatöötamine ning üldhariduskoolide aineprogrammide ümberkujundamine. Anu Raudsepp kirjutab ajaloo õpetamisest stalinismi ajal (1944–1953). Peaküsimuseks oli õpetajate kujundamine nõukogude pedagoogideks. Edukalt toimivat haridustöötajate ideoloogilise mõjutamise ja tegevuse kontrollimise süsteemi ei õnnestunud aga käivitada ei üldhariduskoolis ega kõrgkoolides. Viimastest rakendus edukas suunamise ja kontrollimise mehhanism siiski Tallinna Õpetajate Instituudis (Tallinna Pedagoogilises Instituudis). Tartu Riiklikus Ülikoolis, kuhu koondusid Eesti võimekamad teadlased,

¹ J. Zubkova 2008. aastal vene keeles ilmunud põhjalikku selleteemalist uurimistööd tutvustab pikemalt Toomas Hiio (Pribaltika ja Kreml. – Diplomaatia, nr. 2 (54), veebruar 2008, lk. 29–31).

² Tema monograafiat Balti sundkollektiviseerimise teemal arvustab Olev Liivik (Eesti küla sihikindel sovetsiseerimine aastatel 1944–1953. – Tuna 2008, nr. 1, lk. 136–139).

võitis vaim veel võimu ning teadustöö varjutas ideoloogilise kasvatus. Teine valdkond oli hariduskorralduse ühtlustamine Vene NFSV omaga. Kuni 1948. aastani õpetati Eestis veel rahvuslikku ajalugu, aga pärast seda algas kogu hariduselusel veel säilinud eripärade likvideerimine.

Balti põgenike problemaatikat USA poliitikas aastail 1945–1952 analüüsib Kaja Kumer-Haukanõmm, lähtudes oma selleteemalisest magistriltööst. Ta kasutab palju arhiivimaterjale, analüüsib üsna põhjalikult UNRRA ja selle järglase IRO tegevust, juhib ka tähelepanu eriti esimese juhtkonna sümpaatiatele N. Liidu vastu, mis mõjutasid hoiakut repatrieerimise suhtes. Talle on allikate läbitöötamisel selgunud, et USA sõjaväevõimude vaated erinesid UNRRA ametnike vaadetest. Seda kinnitab näiteks töik, et algul oli USA tsooni sõjaväevõimudel kavas hakata põgenikke paigutama tööle Saksa majandusse, mitte sundida neid vastu tahtmist repatrieerima (lk. 282). Autor tunneb küll koguteose "Eesti saatusaastad 194–1960" IV köidet (1966), aga viitab sellest ainult Juhan Madise artiklile "Repatrieerimine oli peaülesandeks", kuigi samas on veel sama autori "Vahi- ja töökompaniid" ning Elmar Lippingi "Eesti mehed USA Army teenistuses". On juttu skriinimisest ja teistest probleemidest, millele enamikus leiti lahendus, eriti USA muutuva hoiaku taustal. See pakub teisi nüansse kui ametlik kirjavahetus. Eesti vahikompanii nr. 4221 formeeriti 27. detsembril 1946 ja täitis vastutusrikkaid ülesandeid, valvates Nürnbergis sõjasüüdlaste vanglas sõjakurjategijaid. Üldse moodustati Balti rahvusest sõjavangidest 22 töö- ja vahipataljoni, kus teenis ühtekokku umbes 20 000 baltimaalast.

Teises maailmasõjas Punaarmee vastu võidelnud eestlasi on ikka ja jälle süüdistatud natsismi teenimises. Eriti ägedalt on selles rünnatud Eesti Leegioni. Tegelikult arvati Balti Leegionid Nürnbergi Sõjatribunali poolt väljaspool Saksa Relva-SSi olevaiks. USA Ümberasustatavate Isikute Komisjoni esimehe kohusetäitja Harry N. Rosenfield kirjutas 13.09.1950 Eesti peakonsuli kohusetäitjale Johannes Kaivile, et komisjon võttis 1. septembril 1950 vastu järgneva põhimõttelise otsuse: "Balti Waffen SS üksused (Balti leegionid) erinesid täielikult Saksa SS-ist nii oma otstarbe, ideoloogia, tegutsemise kui liikmete kvalifikatsiooni poolest, mistõttu Komisjon otsustas, et vastavalt Ameerika Ühendriikide "Ümberasustatavate isikute Ameerika Ühendriikides asumise seaduse" paragrahv 13 alusel ei ole need organisatsioonid vaenulikud Ameerika Ühendriikide valitsusele, mistõttu nende isikute avaldused, kes soovivad asuda Ameerika Ühend-

riikidesse elama "Ümberasustatavate isikute Ameerika Ühendriikidesse asumise seaduse" alusel ja kes on olnud Balti Waffen SS liikmed, kaasa arvatud Eesti Leegion, vaadatakse läbi iga isiku puhul individuaalselt." See pakuks vist ka rohkem huvi, aga peame leppima eespoolse kaudse viitega.

Vähe on juttu sõjajärgse poliitilise arengu taustast. Autor märgib, et 1946. aasta augustis, kui Genfis toimus UNRRA koosolek, mille ajal tulistati Jugoslaavias alla kaks Ameerika lennukit, hakkas UNRRA peadirektor aru saama, et Nõukogude Liit ei olegi ideaalne partner (lk. 289). Aga juba 5. märtsil 1946 pidas Churchill USA administratsioonile Fultonis kõne, milles ta tegi lõpu näilisele üksmeelele N. Liiduga, tunnistas külma sõja puhkemist, märkides, et Stalin on langetanud Euroopas raudse eesriide. Autori arvamuse kohaselt oli ameeriklastel tookord (ja on ilmselt ka praegu) raske mõista baltlaste motiivi teenida Saksa sõjaväes (lk. 287). USA sõjaväevõimudel paistab siiski olevat olnud parem arusaamine, mida tõestab baltlaste suurejooneline värbamine. Lisaks mõjutas USA hoiakut 1948. aasta kommunistlik võimuharamine Tšehhoslovakkias. Ei tohi ka unustada samal aastal käivitatud Berliini blokaadi. Jaanuaris 1949 järgnes president Trumanilt Atlandi pakti loomise initsiatiiv. 1950. aastal puhkes Korea sõda. Kõik see avaldas mõju USA ja N. Liidu suhetele ja idapõgenike problemaatika mõistmisele. See uurimus vajab täiendamist, koos laiahaardelisema tausta analüüsiga. Loomulikult valitses suur segadus, ka ebakindlus põgenike hulgas. Suhtumine ja käitumine näitavad erinevusi. Autori lähenemine on osalt teoreetiline ega arvesta alati praktiliste tulemustega. Näiteks ei takistanud Saksa sõjaväes teenimine enamikule väljarändamist, suuremaks takistuseks olid tervislikud probleemid.

Autor järeldab, et USA abistas baltlasi mitte pelgalt humanistlikel kaalutlustel, vaid Balti riikide põgenikke kasutati külma sõja algul Nõukogude Liiduga suheldes sageli manipuleerimisvahendina (lk. 294). Loomulikult mängivad poliitilised ja majanduslikud kaalutlused suurt rolli, aga see ei välista humanistlikke aspekte.

Minul on isiklike kogemusi Taanist, kus sunniviisilist repatrieerimist keelasid Briti võimud. Pärast sõda jäi Taani veerand miljonit põgenikku Saksamaa idaaladelt. Nad interneeriti ajutiselt laagritesse, ära ootama Saksamaale saatmise võimalusi. Nõukogude Liit lubas nad võtta oma tsooni, vastutasuks pidi Taani välja andma Balti põgenikud. Taani aga keeldus sellest vahetuskaubast.

Nõukoguliku majandusmudeli juurutamise põhisisuks oli maareform ja põllumajanduse

kollektiviseerimine. Lünka käsumajanduse juurutamisest ENSV algaastatel aitab täita Olaf Mertelsmanni käsitlus “Turumajandusest käsumajandusele”. Tema põhiprobleemiks on statistiliste andmete usaldusväärsus. Seepärast kasutab ta ka teisi allikaid, pöördub suulise pärimuse poole, sest Nõukogude allikates ei kajastu rahva vaatenurk. Oma väga laiahaardelises uurimuses jõuab autor järeldusele, et majanduse sovetiseerimispoliitika jääb riikliku terrori ja repressiivpoliitika ning põgenemise kõrval vastutama ka Eesti rahvastiku vähenemise ja ebasoodsa demograafilise struktuuri eest. See näib väga valulise protsessina, mida Stalini ajal saatis ulatuslik vägivald. Kui hiljemalt 1950. aastate lõpul omandasid Baltimaad majanduslikus mõttes Nõukogude näidsvabariikide kuulsuse, on see pigem tõenduseks Nõukogude mudeli läbikukkumisest.

On loomulik, et kõik 13 uurijat pole ühel meelel. Lahkhelid ilmnevad peakisimustes. Mõnele juhib tähelepanu Vahur Made oma retsensioonis (Sirp 07.03.2008). Kas Eestis toimunud sovetiseerimine on võrreldav N. Liidu Ida-Euroopa vasallriikide sovetiseerimisega? Kaarel Piirimäe arvates tugines see eelkõige vägivaldsetele repressioonidele, mille kaudu peamiseks reaalse võimu omajaks Nõukogude Liidus, vähemalt Stalini ajal, oli julgeolek. Ta rõhutab, et selline sovetiseerimine oli just valdav Ida-Euroopa satelliitriikides. Mitmed teised autorid, eriti Tõnu Tannberg, viitavad aga sellele, et kommunistlik partei hoidis N. Liidus siiski poliitilist võimu enda käes, ning see, mis toimus kommunistide võimukoridorides nii Moskvast kui ka Tallinnas, mõjutas ka reaalset valitsemist.

Omaette huvitavad on Jelena Zubkova ja David Feesti vaatekohad. Autorid on välisvaatlejad, kes püüavad leida midagi iseäralist ja olulist, mis võib jääda kahe silma vahele Eesti ajaloolastele. Nagu eespool öeldud, toimus Zubkova andmetel Baltikumis 1950. aastate alguseni (tegelikult 1949. aastani) mõõdukas sovetiseerimine, mis püüdis vältida massiivseid repressioone. Kas saab seda ka väita esimese punase aasta kohta? Lisaks on see vastuolus Piirimäe repressioonipõhise sovetiseerimise teesiga. Nagu ka David Feesti probleem – miks püüdis Moskva kuni 1950. aasta EKP VIII pleenumini edutada eestlastest parteijuhtkonda? Nõukogude Liit ei esindanudki midagi ühtset ega monoliitset. Isikud ja institutsioonid võitlesid pidevalt oma mõjuvõimu suurendamise ja säilitamise nimel. Eestlastest kommuniste hävis ju kõige rohkem Stalini puhastustes. Eesti vangla oli küll paljudele elupäästjaks, aga mitte silmade avajaks. On pööratud tähelepanu Venemaa eestlastele, kes kasutasid ära oma usaldusväärsemat tausta ja keda kasutati kohalike väljapuhastamiseks,

aga nende osatähtsust pole hinnatud piisavalt. Välisuurijatele on nad peamiselt ikka eestlased, aga mida on nad teinud eesti kultuuri kasuks?

Tegelikult poleks vaja selle üle eriliselt imestada, sest loomulikult tuli ära kasutada kohalikke kollaborante, neid vajadusel löa otsas hoides. Sovetiseerimist ja venestamist ei saanud läbi viia üleöö. See jätkus ju tegelikult ka pärast Stalini surma, olenedes küll Moskva juhtkonna vahetusest, mis võimaldas vahetevahel natuke hinge tagasi tõmmata, kuid jäädes siiski kontrolli alla. Kuni Gorbatšovi võimuletulekuni, kes eksis allaheidetud rahvaste allaehtlikkuse hindamisel.

Seda konstateerib kokkuvõtlikult Jelena Zubkova. Kuigi Nõukogude võimu repressiivne masinavärk osutus tugevamaks ja Baltikumi rahvad olid sunnitud lõpetama võitluse lihtsalt enes säilitamiseks, olid nõukogudevastased meeleolud avalikul ja sagedamini varjatud kujul sotsiaalse teadvuse osaks. Regiooni “lülitamine” nõukogude süsteemi venis ja tervikuna ei suudetud seda lõpule viia. Baltikum jäi ka edaspidi Moskva jaoks probleemide piirkonnaks (lk. 203).

Artiklites esineb lahkuminevaid andmeid, näiteks 1949. aastal küüditatute arvu kohta. Jelena Zubkova andmetel saadeti Eestist välja 13 480, Lätist 41 445 ja Leedust 33 496 inimest (lk. 203). Vastavad arvud on “Eesti ajaloo” VI köite kohaselt 20 535, 42 149 ja 31 917 (lk. 276) – eriti suur vahe on Eesti osas. David Feest räägib umbes 20 000 Eestist küüditatust (lk. 221).

Selles kogumikus avanevad selgemad piirjooned, katsutakse leida selgitust paljudele probleemidele. Ei saa alati lähtuda seadusandlusest, tuleb vaadelda selle rakendamist. Aja jooksul tuleb loodetavasti veel lisa. Teost käest pannes kerkivad uued küsimused. Kuidas tõlgendada järgnevat aega? Võimule jäid ju stalinismi õpilased, Eestis 1978. aastani Ivan Käbin, kes asendati venestaja Karl Vainoga. Kas oli see parem kommunism või stalinismi arenguaste? Selle aja kohta kirjutavad juba mitmed positiivselt, ei taha sülitada kaevu, kust nad ise jõid oma ideoloogilist vett. Siin ja seal leidub viiteid ning eeltõid, aga tõsine uurimine on tulevikku ülesanne. Ettevalmistuseks oleks vajalik publitseerida allikaid, mis aitaksid võrrelda tolleaegsete juhtivate tegelaste käitumist nende endi tõlgendusversiooniga. Käesolev kogumik on aga tugev alustala edaspidisele uurimisele. See aitab kaasa ühe Eesti ajaloo olulisema probleemi lahendamisele, milleks on vajadus korraliku ja läbipaistva lähiajaloo analüüsi järele.

Vello Helk